

**Володимир Милько
(Київ)**

**ЕТНОГРАФІЧНА ТА
ГРОМАДСЬКА РОБОТА
ПАВЛА ЧУБИНСЬКОГО
В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ
ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО
ВІДДІЛУ ІМПЕРАТОРСЬКОГО
РОСІЙСЬКОГО
ГЕОГРАФІЧНОГО
ТОВАРИСТВА (1873–1876)**

Протягом останнього десятиліття дедалі актуальнішими стають у розвитку вітчизняних гуманітарних дисциплін фундаментальні підходи до вивчення минулого, пов'язані з переосмисленням багатовікових надбань української науки та культури. Зокрема, стали популярними дослід-

дження загального політико-економічного та соціально-культурного поступу шляхом розгляду досягнень окремих видатних особистостей. Науковці вдаються до об'єктивного дослідження їхньої діяльності та визначення їхнього місця в загальнокультурному поступі України на різних етапах державотворення. Такий персоналізований підхід дозволяє виявити та вирішити широке коло наукових проблем

У зв'язку з цим аналіз етнографічної та громадської роботи Павла Платоновича Чубинського в контексті діяльності Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства (ПЗВ ІРГТ) є особливо актуальним. Тому мета нашого дослідження – з'ясувати внесок ученого в заснування Південно-Західного Відділу, висвітлити напрямки діяльності П. Чубинського в 1873–1876 роках як провідного члена ПЗВ ІРГТ та осмислити їхнє значення для вивчення та популяризації матеріальної культури українського народу в 70-х роках ХІХ ст.

Історіографічну основу статті становлять праці, присвячені громадському руху 70-х років ХІХ ст. [14], і конкретні дослідження, що стосуються діяльності Південно-Західного Відділу [16; 20]. Джерельна база розвідки містить також архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України (ЦДІАУ) та Інституту рукопису НБУВ [1–6]; актові матеріали (статут) і наукові праці ПЗВ ІРГТ [10; 11; 15; 17]; нарративні джерела (спогади М. Драгоманова, С. Русової, О. Русова, Ф. Вовка) [7–9; 12; 18; 19]. Однак варто зазначити, що комплексне монографічне дослідження з цієї проблеми відсутнє.

Початком дослідження діяльності П. Чубинського в складі Південно-Західного Відділу доцільно вважати 15 лютого 1872 р. – дату написання листа фундаторами ПЗВ ІРГТ Київському, Волинському та Подільському генерал-губернаторові кн. О. Дондукову-Корсакову. У листі наводилося обґрунтування необхідності відкриття Відділу в Києві та прохання до князя посприяти в цьому питанні. До листа також було додано проект статуту майбутньої інституції [2, арк. 1–2, 17–18]. Серед підписів 30 осіб знаходимо й підпис дійсного члена Російського Географічного Товариства П. Чубинського.

Аналіз відомої епістолярної спадщини етнографа, доповнений спогадами П. Жи-

тецького, О. Русова та Ф. Вовка [8, с. 46; 18, с. 42], дає змогу сучасним біографам ученого та дослідникам історії Відділу Д. Чередниченку та Н. Петруку говорити про одноособову роль Павла Платоновича у справі відкриття ПЗВ ІРГТ [16, с. 11; 21, с. 40, 41]. Зокрема, у листі від 25 січня 1872 р. П. Чубинський інформує М. Максимовича про поїздку до Києва з метою клопотання про створення Відділу. В іншому листі вченого до О. Кістяківського від 16 лютого 1872 р. знаходимо повідомлення про передачу 15 лютого 1872 р. вже згаданого проекту статуту майбутнього Відділу генерал-губернатору саме П. Чубинським [21, с. 40, 41]. Ці документальні свідчення громадської потуги відомого етнографа, дійсного члена ІРГТ підтверджують думки про визначальну роль Павла Платоновича в заснуванні Південно-Західного Відділу в Києві. Однак аналіз архівних матеріалів дає нам змогу говорити про участь у цьому процесі й М. Юзефовича як дійсного таємного радника та голови колишньої Комісії для статистичного та природничо-історичного опису губерній Київського учбового опису. Це підтверджується свідченнями самого М. Юзефовича та офіційних представників імперської влади [5, арк. 11–12; 20, с. 368]. Враховуючи суб'єктивність свідчень таємного радника, відомого своїми наклепницькими записками та клопотаннями про «очищення Києва від українофілів», варто говорити про спробу задоволення особистих владних амбіцій шляхом головування у Відділі, яка зазнала краху через на розгортання національно орієнтованими членами ПЗВ небезпечної та неприйнятної для М. Юзефовича українознавчої роботи.

Порівняння пунктів положення, на основі якого мало б відбутися об'єднання очолюваної М. Юзефовичем Комісії та Географічного товариства 1853 р., та положення про Південно-Західний Відділ (1872 р.) також підтверджує думку про певну роль радника в успішному розв'язанні справи щодо відкриття Відділу. Зокрема, автором першого положення є М. Юзефович, а під другим у 1872 р. підписалося 30 осіб, але їхня подібність, з огляду на різницю в 29 років між датами створення, є очевидною [2, арк. 17–18, 21–24; 6, арк. 32–34]. Тому, на нашу думку, створення Південно-Західного Відділу є спільним (але розрізненим) результатом роботи П. Чубинсько-

го та М. Юзефовича. Безперечним фактом також є те, що набуття Південно-Західним Відділом яскравого українознавчого характеру є наслідком діяльності київських громадівців (В. Антоновича, М. Драгоманова, О. Русова, П. Житецького та ін.), яких залучив до роботи саме П. Чубинський [8, с. 46]. Він активно поширював ідею про відкриття Відділу в 1872 р. серед освіченого українства й у подальшому, за висловом С. Русової, став справжньою душею цього легального осередку науково-дослідної роботи [19, с. 30].

Аналіз діяльності П. Чубинського в період існування Південно-Західного Відділу (1873–1876) дає нам змогу виокремити кілька напрямів роботи вченого, у ході яких відбувалася реалізація ним власних світоглядних позицій. Можна говорити про потужну громадську організаційно-наукову та етнографічну роботу вченого. Перша проявилася під час перебування П. Чубинського на керівних посадах у Відділі, друга стала відображенням його прагнень як ученого-етнографа, активного члена ПЗВ ІРГТ.

Для повноцінної історичної реконструкції особливостей роботи П. Чубинського у складі Відділу необхідно детальніше охарактеризувати кадрові ротації ПЗВ ІРГТ, що стосуються Павла Платоновича. Так, ще на першому засіданні Південно-Західного Відділу 13 лютого 1873 р. його було обрано на посаду керуючого справами («правитель дел»), але з огляду на проживання поза межами Києва, його обов'язки певний час виконував О. Русов [7, с. 130]. Як дізнаємося з «Положення о юго-западном отделе Императорского Русского Географического Общества, высочайше утвержденного в 10-й день ноября 1872 г. ...», до функцій керуючого справами належали: управління канцелярією Відділу, ведення офіційного листування (внутрішнього та зовнішнього), складання журналів засідання, річних звітів, зберігання печатки, завідування архівом і бібліотекою [2, арк. 18]. Під впливом зростаючої урядової реакції на українознавчу діяльність ПЗВ ІРГТ та нападів «Киевлянина» 11 вересня 1874 р. П. Чубинський відмовляється від посади, мотивуючи це переобтяженістю іншими справами, які заважають повноцінно виконувати обов'язки [13, с. 2]. Розгляд заяви затягнувся до 7 лютого 1875 р., що

пов'язано з розумінням членами Відділу ролі Павла Платоновича для повноцінного функціонування наукової установи. Однак один із найактивніших провідників національно орієнтованого українства 70-х років XIX ст. не міг залишитися без роботи, і вже 16 травня 1875 р. його було обрано заступником голови Південно-Західного Відділу [20, с. 80].

Перебуваючи на посаді керуючого справами та заступника голови ПЗВ ІРГТ, П. Чубинський брав активну участь у культурно-освітній та науковій діяльності Південно-Західного Відділу, що передбачала створення бібліотеки та музею, розробку етнографічної програми, підготовку рефератів і доповідей, здійснення одноденного перепису населення м. Києва, видання фольклористичних збірок, участь у проведенні III Археологічного з'їзду, редагування «Киевского Телеграфа» і т. д. Досить важливим орієнтиром для розуміння ролі Павла Платоновича в успішній дослідницькій роботі ПЗВ ІРГТ та перетворенні його на справжню національну наукову установу є той факт, що вчений за період роботи у Відділі входив до складу восьми комісій (усього їх було чотирнадцять): до комісій з опрацювання етнографічної програми 1873 р., проведення одноденного перепису 1874 р., до Розпорядчого комітету для проведення перепису, до комісій з опрацювання результатів перепису, з видання творів М. Максимовича, зі складання етнографічної програми 1875 р., для підготовки матеріалів для Паризької географічної виставки, до сільськогосподарської комісії [20, с. 99]. Склад комісії для дослідів над змінами рівня Дніпра не вдалося встановити, тому можлива участі П. Чубинського й у ній.

Варто також зазначити, що більшість успішних і чимало невдалих (у зв'язку з їхнім радикальним або надто українознавчим характером і реакційністю влади) науково-культурних проєктів Південно-Західного Відділу було втілено за задумом саме П. Чубинського. Так, у журналі засідання членів Відділу від 12 квітня 1873 р. знаходимо наступний запис: «В виду получения в Отдел нескольких предметов, имеющих важный этнографический и географический интерес, правителем дел П. Чубинским был возбужден вопрос об основании при Юго-Западном отделе Императорского Русского Географического об-

щества музею» [10, с. 17]. Про доцільність подібної ідеї свідчить те, що вже станом на 23 вересня 1873 р. музей нараховував 888 предметів. Серед найцікавіших варто згадати гербарій М. Смиренка з двохсот вісімнадцяти рослин; колекцію моделей вітряка, ткацького верстата, плуга, борони, воза, саней від В. Гаріна; вишиваний рушник, сім етнографічних картин, інтер'єр та екстер'єр хати на Поділлі, типи одягу селян Полісся від П. Чубинського; малюнки візерунків для вишиванки (123 шт.) від сестер Ліндфорс; колекцію фотографій від І. Кордиша тощо [10, с. 35; 11, с. 24, 25, 30]. Усього за перші два роки існування Відділу, за свідченням П. Житецького, до музею географії та етнографії надійшло більше трьох тисяч експонатів [12, с. 182, 183].

Свідчення сучасників П. Чубинського дають змогу виявити також інші ініціативи вченого. Так, у статті, присвяченій 40-річчю від дня заснування ПЗВ ІРГТ, С. Русова зазначала, що наприкінці 1873 р. у керуючого справами виникла ідея видавати наукові записки відділу, у яких друкувати журнали засідань і реферати [19, с. 33]. Як наслідок, на кінець 1875 р. вийшли у світ два томи «Записок» і готувався третій, який не вдалося надрукувати у зв'язку з ліквідацією Відділу в 1876 р. [10; 11]. Спогади О. Русова та Ф. Вовка допомагають нам виявити серед інших пропозицій П. Чубинського такі: економіко-етнографічне дослідження ярмарку в Борисполі; запис пісень і дум, виконуваних кобзарем О. Вересаєм, дослідження його біографії [18, с. 39, 40; 8, с. 49, 50]. Результатом останніх ініціатив Павла Платоновича стало виголошення 1873 р. доповідей Ф. Вовка «О сельских ярмарках и кустарной промышленности», О. Русова «Остап Вересай, один из последних кобзарей малорусских» та публікація їх, а також двадцяти чотирьох дум і пісень, виконуваних О. Вересаєм у першому томі «Записок» [10]. П. Чубинський був чудовим організатором проведення науково-культурних заходів. Його ідеї, за висловлюванням О. Русова, ніколи не зазнавали спротиву, а навпаки – викликали лише здивування: чому це нікому не спало на думку [18, с. 39, 41]. Можна впевнено вести мову про пошук нового, недослідженого; про роботу на користь українського народу, вивчення та дослідження його культури, побуту, традицій. Недарма, віце-

президент ІРГТ П. Семенов писав у листі до голови ПЗВ ІРГТ Г. Галагана невдовзі після відкриття Відділу: «Чубинський може принести огромную пользу, так как он своею живостью сумеет расшевелить местных деятелей» [1, арк. 2].

Для розуміння особистості П. Чубинського та особливостей його роботи в складі Південно-Західного Відділу варто простежити також його невдалі науково-культурні зусилля. Так, заяву М. Костомарова та П. Чубинського до ІРГТ у 1873 р. з проханням асигнувати 1 000 крб на проведення етнографічно-статистичної експедиції на Кубанщину було відхилено на засіданні 24 травня 1873 р. Радою Товариства з причин недоцільності та відсутності коштів, хоча на цьому ж засіданні було вирішено виділити 500 крб на експедицію до Олонецького краю [20, с. 32]. Справжньою причиною відмови, ймовірно, були побоювання керівництва ІРГТ щодо результатів експедиції, яка неодмінно мала зафіксувати місцеву перевагу української мови та культури над російською та взагалі українського населення над російським, а також загрожувала контактам між київською громадою та місцевими «козакофілами».

Непідтриманими залишилися також намагання П. Чубинського заснувати премію ім. М. Максимовича за наукові твори, присвячені дослідженню Південно-Західного краю в галузі історичної географії, етнографії та філології й пропозиція до П. Семенова про відкриття окружних статистичних комітетів замість п'яти губернських комітетів (Київського, Подільського, Волинського, Полтавського, Чернігівського) [10, с. 62; 20, с. 255]. Як бачимо, консерватизм і реакційність центральної інституції постійно нагадували П. Чубинському про правильність його світоглядної позиції, яка полягала в науковому доведенні права українського народу на існування.

Серед етнографічної діяльності вченого в 1873–1876 роках слід зазначити й суто наукову працю. Одне з головних досягнень П. Чубинського разом з О. Русовим – розробка програми ПЗВ ІРГТ для збирання етнографічних відомостей, що стала першим науковим орієнтиром для місцевих етнографів-початківців [17]. Кінцевий варіант програми складався з десяти розділів, які вміщували завдання та рекомендації щодо дослідження антропологічних

особливостей українців; народного побуту, житла, одягу, взуття, прикрас, їжі, напоїв; звичаїв, вірувань, прикмет, календарної обрядовості, релігійних поглядів; української етимології та фонетики; усної народної творчості; світоглядних уявлень народу, його знань з астрономії, арифметики, механіки, хімії, біології і т. д.; етнопсихологічних особливостей українців (темперамент, характер, психологічні якості та поведінкові стереотипи тощо); етнічного виховання в українській сім'ї; світоглядних поглядів українців на інші народи тощо [17, с. 4, 22, 82–83, 94]. Автори програми поставили перед тогочасними дослідниками нові завдання, що потребували не просто збирання матеріалу, а і його аналіз та систематизацію.

За три роки існування Відділу П. Чубинський підготував і виступив із такими доповідями: «Село Сокиринцы и сокиринское ссудо-сберегательное товарищество», «Несколько народных исторических преданий», «Инвентарь крестьянского хозяйства», «Обзор данных о населении г. Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 г.» [10]. Варто відзначити високий рівень їх наукового аналізу та постановку автором нових проблем економічного та етнографічного характеру.

Не можемо обійти увагою участь П. Чубинського в підготовці, проведенні та аналізі результатів одноденного перепису м. Києва 2 березня 1874 р. Так, Павло Платонович головував у комітеті для підготовки плану перепису та був членом Розпорядчого та Спостережного комітетів (Лук'янівський квартал) [15, с. V, X; архів]. За спогадами одного з провідних членів Відділу Ф. Вовка, ініціатива проведення цього заходу належала саме П. Чубинському, що, з огляду на доручення членами ПЗВ підготовки доповіді про результати перепису саме Павлу Платоновичу, видається правдоподібним [8, с. 51]. Відповідну працю вченого було відзначено в доповідній записці заступника голови ПЗВ В. Борисова генерал-губернатору О. Дондукову-Корсакову від 2 вересня 1875 р., де він висунув клопотання про нагороду для П. Чубинського [3, арк. 124]. Однак, незважаючи на підтримку генерал-губернатора, позитивного результату не було досягнуто, хоча В. Борисов отримав за участь у проведенні перепису грошову винагороду, а інший член Відділу – С. Завойко – орден Ганни II ступеня [20, с. 54]. По-

дібний крок, на нашу думку, пов'язаний з наростанням опозиційних до П. Чубинського настроїв серед реакційних кіл 1875 р. та поширенням ними у владному середовищі думок, що в Південно-Західному Відділі є група українофілів, яка «стремиться провести в народ мысль о выгодах отделения малорусского края от России» [5, арк. 1]. Завершилося все Емським указом 18 травня 1876 р., де зазначалося: «запретить украинские издания, спектакли и концерты, закрыть Киевск[ий] отд[ел] Геграф[ического] общества; воспретить жительство в укр[аинских] губерниях и в столицах Драгоманову и Чубинскому» [9, с. 63, 64].

Діяльність П. Чубинського в 1873–1876 роках можна вважати апогеєм його науково-культурної та громадської роботи. Саме Павлу Платоновичу вдалося об'єднати в єдиний центр – Південно-Західний Відділ – передову українську еліту 70-х років XIX ст. та спрямувати її зусилля на користь національної науки, головним тогочасним завданням якої було зміцнення національної свідомості пересічних українців, обґрунтування їхньої етнічної неповторності та необхідності самостійного політичного розвитку.

1. ІР НБУВ. – Ф. III, спр. 365.
2. ЦДІАУ. – Ф. 442, оп. 51, спр. 106.
3. Там само. – Оп. 52, спр. 190.
4. Там само. – Ф. 707, оп. 19, спр. 83.
5. Там само. – Оп. 261, спр. 17.
6. Там само. – Ф. 884, оп. 1, спр. 26.
7. Архів Михайла Драгоманова. – Варшава, 1937. – Т. 1.
8. Волков Ф. П. П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 43–60.
9. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: В 2 т. – К., 1970. – Т. 1. – С. 63–64.
10. Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества: В 2 т. – К., 1874. – Т. 1.
11. Там само. – К., 1875. – Т. 2.
12. З історії київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах // ЗНТШ. – 1913. – Т. 116. – Кн. 4. – С. 177–189.
13. Информация // Киевлянин. – 1874. – № 118. – С. 2.
14. Катренко А. Український національний рух XIX століття.: Навч. посіб. – К., 1999. – Ч. 2. – С. 72–86.

15. Киев и его предместья: Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байковая гора и Демиевка с Саперною Слободкою по переписи 2 марта 1874 года. – К., 1875. – С. V–LII.
16. *Петрук Н.* Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002.
17. Программа Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического общества для собирания сведений по Этнографии. – К., 1873.
18. *Русов А.* Из воспоминаний о П. П. Чубинском // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 39–42.
19. *Русова С.* К 40-летнему юбилею Юго-Западного Отдела Императорского Географического Общества // Украинская жизнь. – 1913. – № 11. – С. 28–30.
20. *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х років. – Х.; К., 1930.
21. *Чердниченко Д.* Павло Чубинський. – К., 2005.